

SÛFİ KÜLTÜRÜNDE SEMBOLLERİN YERİ VE ÖNEMİ HAKKINDA BİR DENEME

R. Bahar AKARPINAR*

Özet: Sûfi kültürü, katmanlı ve karmaşık bir semboller sistemidir. Yalnızca belirli bir coğrafyada yaşayan belirli bir topluma ait donuk bir bilgi ve deneyim birikimi değildir. İslam inancının erken dönemlerden itibaren geniş bir coğrafyada ve farklı sosyo-kültürel çevrelerde benimsenmesi, sûfi kültürünün farklı öğeler ve anlayışlarla renklenmesini; esasa sâdik kalarak yeni yapılanmalarla çeşitlenmesini sağlamış, kültürel arka plânlar sembolleri zenginleştirmiştir. "Sûfi Kültüründe Sembollerin Yeri ve Önemi Hakkında Bir Deneme" adını taşıyan bu çalışmanın amacı, sûfi sembollerinin kaynaklarını ve kullanımını incelemek; sembollerin niteliklerini ve işlevlerini belirlemektir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, İslâm Mistisizmi, Sûfi, Sembol, Sembolizm.

Résumé: Le soufisme est un système complexe de symbole. Après les premières siècles de l'islam, le soufisme est accepté et approprié par les différents groupes socio-culturels, vivant sur une espace géographique assez étendue. A cette condition, la culture mystique islamique a trouvé la possibilité de s'enrichir et de se reformer par des différents éléments en protégeant toujours ses relations avec les principes de l'islam. Le développement a assuré aussi l'enrichissement des symboles. Le but de ce travail nommé "Une Essai Sur La Place et L'Importance Des Symboles Au Soufisme" est d'étudier dans la mesure du possible les origines et l'usage des symboles et de déterminer leurs propriétés et leurs fonctions.

Mots-clés: Le mysticisme islamique, Le Sufi, Le Symbole, Le Symbolisme.

I.GİRİŞ

Günümüze değin kültür kavramının pek çok araştırmacı ve bilim insanı tarafından çeşitli bakış açıları ve çeşitli eğilimlerin yönlendirmesiyle yüzlerce kez tanımladığı bilinmektedir. Tanımlama modelleri arasında sıklıkla rastlananlardan biri, kavramın bir parçasına, bir yönüne önem ve ağırlık veren tanımların yapılmasıdır. Kültürü bu şekilde tanımlayanlardan biri olan L. White, 1949 tarihli "The Science of Culture" adlı çalışmasında kültürü, semboller bütünü olarak algılar ve "kültür; maddi öğelerin, davranışların, düşünce ve duyguların sembollerden oluşan, sembollere dayalı bir örgütlenmesidir" (Güvenç 1985: 102) der. Cümleyi anlam kaymasına uğratmadan sadece "sembol" sözcüğünü ve sembolün "işlevini" vurgulamak üzere "kültür, sembollerle ifade edilen maddi öğeler, davranışlar, düşünceler ve duyguların bir örgütlenmesidir" şeklinde okumak da mümkündür. Bu türden bir okuma bize, genel anlamda nelerin sembollerle aktarıldığını da gösterir: maddi öğeler, davranışlar, düşünceler ve duygular.

Türkçe yazılı kaynaklarda, öncelikle sözlüklerde, remz, remiz, rumuz, alem, misâl, işaret, timsal, simge, sembol, im, gösterge sözcükleri karşılığında genellikle birbirine çok yakın ya da birbirini tekrarlayan açıklamalara rastlanmaktadır. Türkçe sözlükte sembol, "duyularla ifade edilemeyen bir şeyi belirten somut nesne veya işaret, remiz, rumuz, timsal, simge" (TDK 1988: 1278) cümlesiyle açıklanmıştır. "Sembol" kavramı ve sembol kullanımıyla ilgili çeşitli araştırma ve temel başvuru

* Dr.. Hacettepe Üniversitesi.

kaynaklarında ise sembolün “çoğu kez görüntüsel nitelik taşıyan bir gösterge türü” (Kültür Sözlüğü 1983: 390); (Vardar 1998: 185) ve bir “iletişim aracı” (Lazar 2001: 78-79); (Fıske 1996: 63-69) olduğu; “kendinden başka bir şeyi temsil ettiği ve temsil ettiği nesne ile arasında doğal bir ilişki bulunmadığı” (Mutlu 1995: 302) belirtilmiştir.

Sembol kullanımının kaynakları konusunda önemli bilgi eksiklikleri bulunmakla birlikte geç paleolitik çağda belirdiği kabul edilmiştir. Bu tarihlendirmeye göre milâttan yedi bin yıl öncesi avcılık-toplayıcılık kültüründen kalan mağara resimlerinin insanlığın ilk sembolleri oldukları söylenebilir (Cırlot 1971: XVI). İnsanlar ilk çağlardan beri sembolleri kullanagelmüşler, dönemlerinin kendilerine göre özel ve gizli kalması gereken bilgilerini semboller aracılığıyla anlatmışlardır. İlk çağlarda evren ve psikoloji ile ilgili bilgiler ve ezoterik bilgiler semboller aracılığıyla aktarılmıştır (Altunay 1999). Mitler, efsaneler, anlatılar ve çeşitli sanat eserleri sembollerin nesiller ve kültürler arasında aktarılmasını sağlamıştır. İlgi kurma ve örneklendirme yoluyla, belirli bir insan topluluğunun, belirli bir düşünceyi veya olguyu ifade etmek için ortaklaşa kararı ile kabul edilen, onaylanan ve özel bir anlam kazanan sembol (Demir 1997: 201, 207) “gelenekle korunur” (Gray 1999: 283). Edebiyat, görsel sanatlar ve canlandırma sanatlarında sembol, “bir anlatım aracı” olarak kullanılır.

Deneme niteliğindeki bu çalışmanın amacı, sûfi sembollerinin kaynaklarını ve kullanımını elden geldiğince genel bir bakış ile incelemek; sembollerin niteliklerini ve işlevlerini belirlemektir. Çalışma, sûfi kültürünün oluşum ve gelişiminde son derece etkili olan tarikatler bağlamında geliştirilebilir.

II. TASAVVUFA KISA BİR BAKIŞ

İslâm dini esaslarını temele alarak gelişen tasavvuf, ilâhî meselelerden gündelik uğraşlara kadar her bilgiyi kendi bakış açısıyla değerlendirir ve yorumlar. Esas hedefi, nefsin tezkiyesi, ruhun arındırılması olup bu yol ile marifet’ullah’a ulaşmaktır. Tasavvufun en belirgin faaliyet alanı “varlık”tır. Tasavvuf, ruhu temizlemek için varlığı bilmeyi, anlamayı ve açıklamayı gerekli gören bir düşünce sistemi ve yaşama biçimidir. Sûfi, “varlık nedir? ve “varlığın sırrı nedir?” sorularına cevap arar. Sûfi düşüncesine göre, varlığın aslı/özü tek yaratıcı olan Allah’tır ve diğer bütün varlıklar O’nun birer yansımasıdır/görüntüsüdür. Allah’ın isteği ve yaratma gücü ile meydana gelen varlıklar, ilâhî bir düzen içinde, düzenin bir parçası olarak yaşamlarını sürdürürler. Bu nedenle, tüm varlıklar ilâhî gücün sınırsızlığına delil gösterilen birer sûrettir. Özün dışındaki her “şey” “mâsivâ”dır ve her “şey” aslına dönecektir/rücû edecektir.

Sûfi anlayışının amacı insanın benliğinin baskısından ve ağırlığından kurtulması; hikmeti(sırrı-varlığın sebeplerini) anlaması; sembolik anlamda “yok olması”; yaratıcıyı keşfetmesi; O’nun ahlâkını benimseyerek bilgeliği kazanmasıdır. Tasavvuf “hâl ilmi”dir. Hikmeti bilmiş, hikmeti bulmuş ve hikmetten oluş sürecidir. Bu düşünce sistemi içinde, varlık bilincini edinip Allah-evren-insan bağına çözmeyi, çokluktaki birliği/vahdeti görmeyi ve gerçeğe ulaşmayı hedefleyen kişi, seyr-i sulûk adıyla bilinen eğitim aşamaları ile duygu-düşünce-hâl ve davranışlarını kontrol

altında tutarak mânen şekillenmeye, nefsini arındırmaya ve kemâl/olgunluk noktasına yükselmeye gayret gösterir. Tasavvuf öncelikle, bireyin iç dünyasını aydınlatmayı; mânen olgunlaştırmayı; ahlâkını saflaştırmayı öngörür. Yani, öncelikle bilginin içselleştirilmesi, ardından iç aydınlığın sözler, hâl ve davranışlarda belirmesi; nihayetinde ulaşılan bilinç düzeyinin/ bilgeliğin topluma yansması söz konusudur. Bu nedenle tasavvuf “aksiyon mistisizmi” (Öztürk 1992: 19) olarak tanımlanmıştır.

İslâm’ın ilk dönemlerinde zâhidâne yaşamı şekillendiren, dünyaya yüz çevirip ibadetle ahirete yönelme düşüncesi, tasavvuf anlayışıyla yeni boyutlar ve yorumlar kazanarak gelişmiştir. Zamanla müslüman dünyasının her köşesine ulaşan tasavvuf “inanınların ruhlarını beslemiş, kalplerini arındırmış, onların takva, fazilet, doğruluk ve Allah’a yakınlığa duydukları hasreti gidermiştir” (el-Farûkî 1999: 323). Olumlu etkileri yanında, tasavvuf anlayışlarının sömürülmesi ve yanlış yönlendirilmesi nedeniyle kimi dönemlerde çeşitli iman sorunları, gruplar arası çatışmalar da yaşanmış, gerçeğe ulaşmada akıldan ziyade sezgilerin kullanılması içe kapanmayı ve hızla değişen ve gelişen dünyaya uyum sağlamakta gecikmeyi de beraberinde getirmiştir. Zaman içinde, mezhepleşme ve tasavvuf bilgisinin gelişmesi sonucu “Allah’a ulaşan yollar” ya da “Allah’ı bulmada izlenecek yollar” anlamını taşıyan tarikatler, tasavvufî örgütler kimliğiyle ortaya çıkmıştır. İslam uygarlık tarihinde Allah aşkı, Allah’a adanma, Allah’a mânen ulaşma çabası; dünya ve dünya nimetlerinin yerilmesi, sadelik, nefis terbiyesi, ruhun yüceltilmesi, ârif olmak, ahlâkın olgunlaştırılması vb. esaslar üzerine kurulan tasavvuf, tarikatler bünyesinde korunmuş ve geliştirilmiştir.

III. TASAVVUF, SÛFİLER VE SEMBOLLER

A.Tasavvufta Sembol Kullanımı

Tasavvuf bilginin, zâhir(dış/açık) ve bâtın(iç/gizli/kapalı/örtülü) olarak ikiye ayrıldığı bilinmektedir. Sûfinin uğraşı, bâtın bilgiyi keşfederek “sırta ulaşmak”; ideali “varlıktan geçmek”tir. Bâtın bilginin keşfi te’vil (yorum)e dayanır (Gölpınarlı 1985: 9-14). Sûfi terminolojisinde “te’vil”, Kur’an-ı Kerim âyetlerinin gizli anlamlarını ortaya çıkarmak için, herhangi bir metoda dayanmaksızın yapılan öznel yorumlardır. Sûfi, örtülü anlamları açmak, bilgiyi anlaşılabilir, kavranabilir, uygulanabilir hale getirmek ve çıkarımlarda bulunmak amacıyla te’vil’e yönelir. Bâtın anlamın zâhir anlama dönüştürülmesi; örtülünün açığa çıkarılması veya soyutun somutla açıklanması gereksinimi sembollerin kullanımını da beraberinde getirir. Tasavvufta sembol kullanımını bu anlamlandırma eylemine dayandırmak mümkündür. Semboller, duylarda algılanamayacak “varlık-yaradılış-bu dünya-öte dünya” ile ilgili bilginin oluşturulmasını ve paylaşılmasını sağlar. Bu nedenle sufiler sembollerini “bilgi aktarma aracı olarak kullanırlar” (Shaalan 2000: 158). Öğretinin aktarımında kullanılacak her sözcük, sözlük anlamından sıyrılarak tasavvufun temel düşünce ve kabulleri doğrultusunda yeniden anlamlandırılarak sembolleştirilir. Semboller Kullanılan semboller hem inancın soyut kısmı olan imanı, hem de inanç çevresinde oluşan duygular, düşünceler ve davranışlar dünyasını temsil eder. Sûfinin “varlıktan geçme” ideali de bu yolla anlam kazanır; çünkü, amaç bilgiyi içselleştirerek bilinçlenmek, bilinçlendirmek, bilinçsiz taklidi engellemektir.

Alan terminolojisiyle ifade etmek istenirse; amaç, “ihlâs ile Hakk’a bağlanmak”, “seyr-ü süluk’tan geçmek”, “edeplenmek”, “şeriaten tarikate, tarikatten hakikate, hakikatten marifete ulaşmak” ve “insan-ı kâmil” olmaktır. Kısaca bilmek, bulmak ve olmaktır. Bu mânevî yükselme/olgunlaşma sembollerle açıklanmıştır.

B.Sembol Kullanımının Kaynakları

Sûfi kültürü, katmanlı ve karmaşık bir semboller sistemidir. Yalnızca belirli bir coğrafyada yaşayan belirli bir topluma ait donuk bir bilgi ve deneyim birikimi değildir. İslâm inancının erken dönemlerden itibaren geniş bir coğrafyada ve farklı sosyo-kültürel çevrelerde benimsenmesi, sûfi kültürünün farklı öğeler ve anlayışlarla renklenmesini; esasa sâdik kalarak yeni yapılanmalarla çeşitlenmesini sağlamış, kültürel arka plânlar sembollerini zenginleştirmiştir. Bu noktada “Tasavvufta sembol seçimini yönlendiren etkenler nelerdir?” sorusu akla gelebilir. Soruya cevaben eldeki bilgiler değerlendirilerek şöyle bir deneme yapılabilir:

*Kur-an’ı Kerim’in dili, uslûbu, örtülü âyetleri ve ilm-i tefsir;

*Hz. Muhammed’in Allah ahlâkını yansıtan “örnek insan” olduğu kabulü ve ilm-i hadis;

*İslâm anlayışındaki “uhuvvet” (dostluk, kardeşlik, bağlılık) esasına dayanan örgütlerin düşünceleri, kuralları ve yazılı kaynakları;

*Gizemci bakış;

*Hurûf bilgisi, ilmü’l hurûf ve Hurûfilik akımı;

*Dinî-Tasavvufî edebî birikim.

* *Kur-an’ı Kerim’in dili, uslûbu, örtülü âyetleri ve ilm-i tefsir*; Tevhid ve teslimiyet dini İslâm’ın temel ilkelerinin bir bütünlük içinde insanlığa ve âlemlere Hz. Muhammed aracılığıyla vahyedildiği Kur’an- Kerim, İslâm uygarlığının aslı kaynağıdır. Kur’an bilginlerince “mucizevî kelâm” olarak nitelendirilen Kur’an-Kerim’in üstün bir belagat gücüne, insanoğlunun ürettiği hiçbir eserdekine benzemeyen ve taklid edilemez bir uslûba, zengin bir musikiye sahip olduğu kabul ve ifade edilmiştir. “Kur’an uslûbu, meselleri, hitapları, iknâ sistemi, delilleri ve mantığıyla insanı cezbeden, harekete geçiren ve ikaz eden ifadeler” (el-Farûkî 1993: 121) bakımından son derece etkileyicidir. Bu sebeple Kur’an, ilâhî, ezeli ve ebedîdir. “Mucizevî kelâm”ın etkisi uslûbun olduğu kadar Arap dilinin estetiği(lirizmi) ve sözcük dağarcığının zenginliği ile de yakından ilgilidir.

Kur’an-ı Kerim, Allah, peygamber ve insan ana kavramları üzerinde yoğunlaşarak İslâm’ı öğretir. İlâhî hükümleri ve İslâm’ın insanlığa getirdiği yaşamı tanımak için Kur’an’ı anlamak koşulu ile okumak gerekir. Kur’an-ı Kerim’in hermenotiği bir bütün olarak Kur’an dilini ve içeriğini anlamayı kolaylaştırır; şa da yüzeysel bir okumada bütünü ile anlaşılabilmesi, iç anlamlara ulaşılabilmesi oldukça güçtür. Müteşabih(mecazî anlama elverişli) ayetler, mukattaât harfler, göndermeler, işaretler, kapalı ifadeler, şifreler, imâlar, sembolik ifadeler, gizli telkin ve emirler vb. anlama bir hamlede ulaşmayı engeller; anlamı perdeler. Tasavvuf “Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmak” ise Kelâmullah’ın iç anlamının, insanoğluna

ilettiği örneklerin ve öğütlerin anlaşılması, kısaca Kur'an-ı Kerim'de aktarılan yaşam şeklinin tüm boyutlarıyla açığa çıkarılması gerekir. İlm-i tefsir ile birlikte diğer İslâmî ilimlerden gelen bilgi üzerine sûfîlerin Kur'an'da bulunan işaret, imâ ve sembollerini öğrendikleri, kullandıkları ve te'vil yoluyla yeni semboller ürettikleri söylenebilir.

* *Hz. Muhammed'in Allah ahlâkını yansıtan "örnek insan" olduğu kabulü ve hadis bilgisi;* "Levlâke levlâk lemâ halektü'l- eflak", "sen olmasaydın felekleri yaratmazdım" anlamına gelen ve kudsî hadis olduğu rivayet edilen ibarenin ilk kısmı (Uludağ 2002: 227) yaratılış nedeni olarak Hz. Muhammed'in önemini vurgular. Sûfi'nin örnek alacağı kişi "nübüvvet zincirinin son halkası, son peygamber" Hz. Muhammed'dir. İslâm kültüründe, İslam toplumundan doğmuş olmakla birlikte temel unsurları itibarıyla İslâm'ın temel iman ilkeleriyle uyuşmayan bazı batıl tarikatler (Kara 1985: 272) dışında bütün tasavvufî örgütlerde Allah'a olan yakınlığı, ahlâkının, hâl ve davranışlarının uygunluğu ile Hz. Muhammed hem "inanç önderi" hem de "örnek insan"dır. Hadis, İslâmî ilimlerin ve ilâhî Kur'an bilgisi üzerinde inşa edilen bir felsefî sistem olarak tasavvufun ikinci temel kaynağıdır. Sûfîlerce nefsin tasfiye ve terbiyesinde, iç dünyanın aydınlatılmasında hadis bilgisine baş vurulmuştur.

Konfüçyuz, Buda, Jaina, Lao-Tse, Zerdüşt, Mani, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed gibi din kurucularının çevresinde "sırf dinî grup" (Ünver 2000: 262) olarak beliren, kurumlaşan ve evrensel boyuta ulaşan dinler bünyesinde türeyen dinî grupların önderlerinde, ilk kurucunun dinî, insanî ve meslekî nitelikleri aranmaktadır. İlk kurucu, inancın teorik boyutu olan esasları, pratik boyuta taşıyan davranış modellerini örnekleyen kişi olarak kabul edilmektedir. Tüm öğeleriyle birlikte inanç temelinde gelişen kültür, öncelikle ilk kurucuyu; ikinci sırada, onu en yakından tanıyan, izleyen ve destekleyenleri; üçüncü sırada, ilk kurucunun yaşamını yitirmesi halinde öğretiyi yaşatmak ve toplumsal düzeni sürdürmek gerekliliğiyle, onun yerine, onun önderlik rolünü üstlenenleri, örnek/ideal insan olarak tanıtmış ve yüceltmıştır. Bu bağlamda İslâm ve sûfi sözcük dağarcığında yer alan nebi, peygamber, resûlullah, ehl-i beyt, ehl-i âbâ, nesl-i resul, ashâb, ashâb-ı kiram, ashâb-ı suffe, ehl-i suffa, aşere-i mübeşşere, hulefa-yi râşidîn, imam, pir, şeyh, mürşid ve velî terimleri ve bu sözlerle anılan kişilerin özel adları; halleri, davranışları; çevrelerinde oluşan kıssalar, menkıbeler ve diğer anlatımlar doğrudan İslâm ahlâkı, peygamber ahlâkı, veya maddî-manevî her yönüyle Hz. Muhammed sünnetini temsil eden (Akarpınar 2002: 7-18) sembollerdir.

* *İslam anlayışındaki "uhuvvet" (dostluk, kardeşlik, bağlılık) esasına dayanan birliklerin düşünceleri, kuralları ve yazılı kaynakları;* İslâm uygarlığında "uhuvvet" esasına dayanan pek çok birliğin bulunduğu bilinmektedir. Bunlar arasında tasavvuf anlayışının oluşum ve gelişim döneminde sûfi kültürünü semboller bakımından beslediği var sayılan feta örgütleri ve İhvân-ı Safâ iki örnek olarak ele alınmıştır.

Fütüvvet/Feta Örgütleri ve Fütüvvetnâmeler; İslâm öncesi çağlarda ve İslâm'ın ilk dönemlerinde Arapça'da yalnız tekil olarak kullanılan "feta" sözcüğü, genç, mert, yiğit, güçlü, cömert gibi anlamlar içermekteydi. "Kur'an-ı Kerim'de kendilerinden -feta- sözüyle anılan Hz. İbrahim ve Ashâb-ı Kehf tevhid inancını

benimsedikleri; Hz. Yusuf ise şartlar uygun olmasına rağmen nefisine hâkim olarak Allah'ın emrine tâbi olduğu için "feta" adıyla anılmıştır" (Sarıkaya 2002: 50). Asr-ı Saadet'te, Arabistan'da yaşanan siyasi gelişmeler sırasında önemli yararlılıklar gösteren Hz. Ali, yiğitlik, kahramanlık ve savaşçılıktaki üstün yönleri nedeniyle en iyi feta örneği olarak "lâ feta illa Ali, la seyfe illâ Zülfikâr" (Ali'den başka feta-geç-, Zülfikâr'dan başka kılıç yoktur)sözleriyle tanınmıştır. Sözcük İslam kültüründe dinî-tasavvufî bir içerik kazanmıştır. Önce tekil feta, sonra çoğul fityan adlarıyla anılan ve saygı gösterilen kişilerin örgütlenmeleriyle Feta örgütleri/fütüvvet teşkilâtı kurulmuştur. Fütüvvet düşüncesi, sûfi düşüncesinden daha önce örgütlendirilmiştir. Tarikatlerin kuruluş aşamasında fütüvvet örgütlerinin yapısı örnek oluşturmuştur. Bu nedenle fütüvvet ve sufi örgütleri arasında adab-erkan, yol-yöntem ve ritüeller konusunda yakın benzerlikler bulunur.

Fütüvvetnameler, bu örgütlerin iç yapılarını, eğitimlerini, inançlarını, âdetlerini, yaşamlarını ayrıntılarıyla aktaran tüzüklerdir. Tasavvuf ve Fütüvvet ortak bir dünya görüşünün farklı alanlarda gelişen yansımalarıdır. Yakın ilgileri nedeniyle ortak bir düşüncenin çevresinde oluşmuş ortak sembolleri görmek mümkündür. Ancak feta örgütleri zaman içinde meslek birlikleri olarak geliştikleri için sembollere kendilerine özgü yeni meslekî açılımlar kazandırmışlardır.

İhvân-ı Safâ ve Risaleler; H.IV./M.X. yüzyılda Basra'da bir felsefe topluluğu olarak ortaya çıkan ve ansiklopedik risaleleriyle tanınan İhvân-ı Safâ, "Abbasi devletinin son zamanlarına rastlayan dinî, felsefî ve siyasi çekişmelerin yaygın olduğu bir dönemde felsefî ve ilmî çalışmaları; dinî, ahlâkî gayretleriyle, birlik, beraberlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışmayı öne çıkararak İslâm toplumunu yeniden toparlamayı hedeflemiştir" (Uysal 2000: 1). Dünyanın ilâhi kaynağı, ruhun yaratana dönüşü, ilâhi nitelikler ve ruhun özü konularıyla ilgilenen İhvân-ı Safâ, bütün ruhların tanrısal ruhun birer parçası olduğu ve tekrar ona döneceği görüşünü benimsemiş; felsefî akımların, dinlerin, insanı konu edinen düşünce düzenlerinin tek amacının, insan ruhunu, geldiği ilâhi kaynağa mümkün olduğunca benzemesi için yetiştirmek olması gerektiğini savunmuştur. Akılcı yaklaşımları nedeniyle, din ve imanı akıldan üstün tutan felsefî akımların taraftarlarınca kabul görmemiş olsa dahi eklektik bir düşünce sistemini benimseyen İhvân-ı Safâ, ahlâkî görüşleri, yorumları, matematiksel yaklaşımları, evrim düşünceleri ve sembolleri ile sonraki yüzyıllarda ilgi görmüştür (Uysal 2000: 1-6).

* *Gizemci bakış* Gizemcilik "en geniş anlamıyla-Hikmet, Işık, Aşk veya Yokluk diye adlandırılan- Tek Hakikatın bilincine varmak olarak tanımlanabilir" (Schimmel 2001: 20). Gizemcilik gerçeğin ancak içsel-gizil-sezgiye dayalı yollarla kavranabileceğini savunur. En belirgin özelliklerinde biri "medeniyetler ve kültürler arası ortak yorumları bünyesinde barındırmasıdır" (Kara 1985: 12). Gizemciliğin bir orta yol olarak geliştiği; pek çok dini etkilediği; tarihin derinliklerinden zamanımıza değin dinî hayat içinde çeşitli şekillerde belirlediği bilinmektedir. "Hindistan'da Brahman, Mısır'da Hermes, Yunan'da Fisagor, Sokrat ve Eflâtun meslekleri, Yahudilik'te Kabbalizm ve Hristiyanlıkta Mistisizm" (Uludağ 1990: 50-51) gizemciliğin etkisiyle oluşmuş akımlardır.

Uzlaştırıcı islâm anlayışına sahip İ.R. el-Farûkî 1986 tarihli "The Cultural

Atlas of İslam” adlı çalışmasında, Musevilik ve Hristiyanlığa nüfuz eden Fisagor Helenizmi ve İskenderiye gnostisizmi(irfaniliğinin) nin İslâm’ın ortaya çıkışından önce bin yıl boyunca yakın Doğu’da hüküm sürdüğünü; Yakın Doğu ve kuzey Afrika’dan bir çok insanın İslâm’a girdiği zaman gnostik düşünce ve mecazları bilmekte olduklarını ifade eder ve “ruh ve maddenin, ışık ve karanlığın, yüksek cennetin ve aşağıdaki yeryüzünün diyalektiği”nin etkisinden bahseder (el-Farûki 1999: 323-324). Diğer taraftan, İslâm’ın Asya’ya açılımla birlikte Doğu gizemciliği ile karşılaştığı bilinmektedir. Budizm’in “dünyayı kınaması”, “dünyayla ilgili istekte bulunmayarak mutluluğa ulaşılacağı” düşüncesi, “münzevî ruhu”; Nirvana kabulünün “kendini inkâr etme” kuralı ve sûfi dünyasında yankı uyandırmıştır. Doğu kaynaklı “çileci” yaklaşım ile İslâm’da görülen “dünyanın cazibesinden sakınma/korunma” anlayışının da örtüşmüş olduğu söylenebilir.

L. Massignon’a göre mistisizm, “bir ırkın, bir dilin, bir milletin tekelinde ve yalnız ona has bir müessese değil; aksine beşerî bir fenomen, ruhsal bir disiplin olup, sınırları kesinlikle dondurulmamıştır” (Öztürk 1993: 36-37). Bu nedenle yukarıda bahsedilen gizemci yaklaşımların evreni ve varlığı anlamlandırmakta ve hikmeti aktarmakta kullandıkları; sayılar, renkler, yönler, yeryüzü, gökyüzü,doğal varlıklar, biçimler, geometrik şekiller, manevî dereceler, sözler, davranışlar çevresinde oluşan sembollerinin bir kısmının farklı coğrafyalarda ve farklı sosyo-kültürel çevrelerde kendine daima bir yol ve yön bulmayı başaran; varlığıyla İslâm dininin de yayılmasına destek veren sûfi kültürüne çeşitli yollarla nüfuz ettiği kabul edilebilir.

Ancak; tasavvuf öncelikle “dinsel bir mistisizmdir” (Öztürk 1993: 38); “tüm dinlerdeki mistik özün islâmî biçimidir” (Shaalan 2000: 148-149). Tasavvuf “akıl ürünü olan felsefenin mistik görünümü değil, vahye oturan İslam dininin; insan ruhundaki mistik eğilim ve ihtiyaçlarına cevap veren donelerinin kuramsal bir toplamıdır” (Öztürk 1992: 15). Batılı kaynaklarda önceleri “islâm mistisizmi” daha sonra “sufizm” olarak adlandırılan tasavvufun gizemci yaklaşımı, Kur’an ve sünnetle içiçedir. Gizemci yaklaşım “insan ruhunun Yaratıcı Kudret ile doğrudan ilgi kurmasına yönelik evrensel özlem ve duyusun sürekli ve değişmez belirişi” (Arberry 1970: 11 ve Öztürk 1992: 36) ise sûfiler “Yaratıcı Kudret’e vahyin mistik yorumunu yaparak ve bu yoruma göre yaşayarak ulaşılacağını savunmuşlardır. Sûfiyi Allah’a ulaştıracak olan bu gizli bilgi, yalnızca irfan ve ruhî olgunluk bakımlarından belirli mertebe ve dereceleri aşmış kimselerle paylaşılmalıdır. Sırlar, sembolleşmiş sözler ve davranışlarla paylaşılır.

* *Hurûf bilgisi, İlm’ü Hurûf ve Hurûfîlik akımı*; Eski Mısır, Yakındoğu ve Hint uygarlıklarında varlığı bilinen, milattan önce IV. ve III. yüzyıllardan itibaren Ortadoğu’da Helenistik-Gnostik izler taşıyan dinlerde etkisi görülen, Yunan filozofları arasında da kimi zaman kabul gören hurûf bilgisi, gizli anlamlar içerdiği var sayılan harflerin ve sayıların insanı ve doğayı etkilediğine dayanan bir inançtır. Gerek cahiliye devrinin geleceği öğrenmeye yönelik bazı uygulamalarının, gerekse ilkçağ tabiat felsefesinin gnostik düşüncelere mistik ve teosofik açıdan yorumlanmasının etkisiyle hurûf bilgisi, İslâm kültüründe ilmü’l hurûf adıyla yer almıştır (Bozhüyük 1998: 397-400). İslâm dünyasında ilmü’l hurûf, Şii-Bâtinî

kesimlerde büyük yankı uyandırmış; “bâtınî yorumlara dalmaktan hoşlanan mutasavvıfların geniş halk kesimleri nezdinde itibar görmesiyle birlikte hurûfî temayüller” (Bozhüyük 1998: 400) sünnî İslâm’da da yayılmaya başlamıştır.

XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başında Batınîlik etkisiyle Fazlullah-ı Hurûfî’nin harflerin ve sayıların gizli anlamlarına dayanarak kurduğu ve geliştirdiği Hurûfîlik akımı semboller bakımından son derece önemlidir (Aksu 1998: 408-412). Gölpinarlı’ya göre Hurûfîlik, inanç esasları bakımından İslâmî hükümlerden tamamen ayrılır (Gölpinarlı 1997: 146-147). Gölpinarlı, Fazlullah-ı Hurûfî’den şu sözlerle bahseder:

Fazlullah, Bâtınîlerin te’vil metotlarının, bilhassa harflere verilen ehemmiyetini ve lüzum gördükçe harflerin, sayılarla münasebetini ele almış, bütün dinî emirleri, hükümleri, Arapça’daki yirmi sekiz ve Farsça’daki otuz iki harfe ircâ yolunu tutmuş, tam bir metot halinde bulunmayan ve arz ettiğimiz gibi, daha ziyade gelecekteki olayları anlamak için kullanılan Hurûf bilgisini, devrine göre gerçekten de orijinal bir şekle sokmuş, kendisini Mehdî, Mesih ve Tanrı mazharı tanımış ve tanıtmış, böylece Hurûfîlik dinini kurmuştur (Gölpinarlı 1997: 152).

Görüldüğü üzere Hurûfîlik, farklı uygarlıklar, dönemler ve geleneklerden süzülerek gelen harf ve rakam sembolizminin bir ürünüdür. Bu nedenle sûfî semboller sisteminin oluşum ve gelişiminde, özellikle Şii-Bâtınî akımlardan beslenen sûfî geleneklerinde Hurûfîlik etkin bir güce sahiptir.

* *Dinî- Tasavvufî Edebiyat* İslâm’ın ortaya çıkışını izleyen ilk dönemlerden itibaren üretilen dinî; tasavvuf düşüncesinin belirmesi ve yayılmasıyla birlikte, ilâhî aşkın ve vuslat isteğinin verdiği coşkun duyguları dile getirmek, bu düşünce çevresinde toplanan insanları eğitmek amacıyla üretilen dinî-tasavvufî, sözlü/yazılı metinler ile “tasavvufî metin şerhleri” semboller bakımından başlı başına ele alınması gereken; bütünüyle sûfîliği tanıtmaya yetecek bilgi kaynaklarıdır. Çünkü sûfîliğe ait düşünceler, duygular, ruh halleri, inanç motifleri, devirler-dönemler, akımlar, deneyimler sûfî şairlerin dilinde ve kaleminde belirir. Çeşitli mitolojik kaynaklardan beslenen, farklı millî kültür ve kimliklere sahip, farklı dönemlerde ürün veren sûfî şairler gelenekten aldıkları bilgiyi kişisel zevk, beğeni ve seçimlerle şekillendirmiş, her biri bu edebî birikime farklı renk ve tat katmıştır. Devirlere, akımlara, üretilip kullanıldıkları kültür çevrelerine, şairlere göre değerlendirilmesi gereken edebî sembollerini tanımak ve anlamlarını bilmek, doğru metin çözümlenmeleri yapılmasını sağlayacağı gibi sûfî psikolojisini/sûfî dünyasını keşfetmekte de son derece önemli ip uçları verecektir.

IV. SEMBOL ÖRNEKLERİ ÜZERİNDE BİR İNCELEME

Bu bölümde ele alınan sembollerin belirlenmesinde sözlükler, edebiyat tarihi, tasavvuf ve tarikatlar tarihi, tasavvuf incelemeleri vb. konulu yazılı kaynaklardan yararlanılmıştır. Sembollerin tamamına ulaşmanın güçlüğü yanında, bu çalışmada bütün sembollerini vermek de imkânsızdır. Aşağıda sûfî kültüründe sıklıkla kullanılan, tekrarlanan, sûfî geleneklerinin ortak sembollerini örneklendirilmiştir. Semboller, sûfî düşüncesinin temellerini oluşturan Yaratıcı Kudret-Allah, Varlık ve

Yaratılış, Dünya, İnsan, Tarikat-Edep başlıkları altında ele alınmıştır.

**Yaratıcı Kudret-Allah* Hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, her şeyin O'na muhtac olduğu, doğmayan, doğurmayan, ezeli, ebedî, lâ mekân, gücünün kudretinin, güzelliğinin sınırı bulunmayan, tüm sırlara vâkıf, insan aklının erişemeyeceği sıfatlara sahip tek ve mutlak varlık. *Tek* yaratıcı. *İrade-i küll*; yoktan var eden, tamamıyla yok eden her şeyi dilediğince yapabilen tek güç. *Mâlikü'l Mülk*; mülkün (âlemlerin sahibi). Nûr. Aşk, yalnız O'nun içindir, gönül (*Beyt'ül Mâmur*) yalnız O'nun evidir. Allah'ın doksan dokuz adı olarak bilinen Esmâ'ül Hüsnâ, O'nun ad(zât), sıfat ve ef'al'(fiiller)ini gösterir.

Yaratıcı Kudret-Allah bağlamlı bazı semboller

Vahdet; Elif harfî, ebced değeri bir, (ilk ve tek olması); Vav harfî, ebced değeri altı (her yönde bulunması); elf/bin rakamı, (birbir adı); lâle, ebced değeri altmışaltı; hilâl, ebced değeri altmışaltı; servi; hurşid/âfitab (güneş); nokta(.), (varlığın özü, çokluğun aslı); umman(okyanus); nûr/ziya.

Vahdet ve Kesret Karşıtlığı; hurşid ve mâh (güneş ve ay); bahr ve mevc(deniz ve dalga); Pazar yeri; piç ü zülf (kıvrım kıvrım saç); ayna; Âdem (kesret için); bir ve iki rakamları; üzüm; nar.

Yaratma gücü; “tecelli” eden her tür canlı ve cansız varlık; zerreden uzaya kadar insan aklının kavrayabileceği en küçük ve en büyük doğal varlıklar; yağmur, yıldırım, şimsek gibi meteorolojik durumlar.

Allah'ın feyzi; dem(içki); buse(öpücük); âb(su); güneş.

İlahi sırlar/ ilahi anlamlar; cevher/gevher; çerağ(çıra); inci/inci-mercan; Azra(dilber, bâkire); miftah(anahtar), (Besmele:sırrın anahtarı); perde-örtü; ebr(bulut), (sırrı engelleyen); ceviz (kabuk ve öz); susam (ince sır); şerbet; şeker kamışı, ney.

Vuslat; yok olmak, yanmak, ermek, ateş, pervanenin mum ateşinde yanması, ummana dalmak.

İrade-i Küll; Evrende her nesnenin ilâhî bir düzen gücüyle var olduğunu ve yaşamını sürdürdüğünü ifade etmek için karınca ve arı kolonileri; ipekböceği-koza, örümcek-ağ, arı-bal ikilemeleri; uzayın derinliğinde dayanaksız asılı duran yıldızlar, yıldız kümeleri, gezegenler, güneş ve uydular; Esmâ'un Hüsnâ; şah damarı. İrade-i Küll ve İrade-i cüzz karşıtlığını vermek için; gûy u çevgân(top ve sopa), (hareket ettiren-hareket eden); şah damarı(her şeyi bilmesi).

**Varlık ve Yaratılış* Çalışmanın başında, sûfilik “varlık nedir?” ve “varlığın sırrı nedir?” sorularına cevap arar denilmişti. Tasavvuf, kendi düşünce sistemi içinde varlığı, varlığın kaynağını, yaratılış sürecini ve yaratılanlar için “var olmanın sonu” konusunu aydınlatmaya çalışmıştır. Yaratılışla ilgili kabul “tekvin” ve “sudûr” terimleriyle anılır. Sûfîler, Yaratıcı Kudret'in kendini cisimli varlıklarda görmek ve göstermek istemesi (kenz-i mahfî) sonucu âlemin “kûn” (ol) emri ile yaratıldığını kabul ederler. Kûn emrinden önce varlığın özü Allah katında bulunan “Levh-i mahfûz/Küllî Nefs” de korunmaktadır. Kûn emriyle birlikte önce “Nûr-u Muhammedî/Akl-ı Evvel” ardından madde âleminin öğeleri var edilir. Sırasıyla

dokuz kat gök, anâsır-ı erbaa(ateş, hava, su, toprak), mevâlid-i selâse(maden, nebat, hayvan), balçıktan Âdem yaratılır ve ruh üflenir(Nefhâ). Varlık âlemi kaynağını aldığı Allah'ta sonlanacaktır. Her "şey", tekrar O'na dönecektir (Devr-Kavs-ı Nüzûl-Kavs-ı Urûc). Varlık "tecelli"den ibarettir. Her "şey" aslen Allah'ın görüntüsüdür yani varlık aslında yokluktur.Bu nedenle varlık-yokluk, vahdet-kesret daima birbirini hatırlatan kavramlardır.

Varlık ve Yaratılış bağlamlı semboller

Ruhânî âlem/yokluk âlemi; sahra, ayna, siyah renk.

Yaratılış; Kâf ve Nûn harfleri (kün); Nûn harfi (varlığın belirişi); beyaz renk ve dürre-i beyzâ (beyaz inci), (akl-ı evvel/nûr-u muhammedî), yakût-u ahmer(kırmızı yakut) ve zümrüt, (Küllî Nefs).

Madde âlemi; Anka/Anka-i muğrib/zümrüdü anka/simurg/simurg anka (ismi olan cismi olmayan âlem); gurap(karga); zill(gölge).

Tecelli; katre, damla, zerre(altın tozu), (yaratma gücünün karşısında her varlığın ancak bir zerre olduğu); ayna.

Allah'a dönüş; kavis-yay.

*Dünya İnsan zekâsının keşfedebildiği kadarıyla "mavi gezegen" gerçekten akli zorladığı kadar, yüreği coşturan ve insanı hayrete düşüren bir varlık. Ancak, sûfi için o da yalnızca Allah'ın sonsuz ve eşsiz yaratma gücünün bir göstergesi, bir tecelli. İnsanoğlunun gözünde tüm albenisiyle parıldayan dünya, manevî anlamda yalan, sahte, geçici, değersiz, dún/aşağılık bir konaklama ve sınav yeri. İnsandan beklenen bu konaklama döneminde, dünyanın kurduğu tuzaklara takılmadan, "mâsivâ"ya dalmadan varlığının amacını yerine getirmesidir. Dünyaya veya dünya hayatına yüklenen bu olumsuz anlamlar sembol seçiminde de kendini göstermekte; yılan, zehir, alev, cadı, fâhişe, zindan, kuyu, köprü, daire, yel de dünya için kullanılan semboller arasında yer almaktadır.

*İnsan Tasavvuf, insanla yaratıcı güç, insanla evren, insanla insan arasındaki ilişkileri belirleyen bir düşünce sistemidir. İnsan, akli, idrak gücü, gönül zenginliği ile "*eşref-i mahlûkât*"tır. *Mir'ât-ı hak*'tır; Allah'ın en güzel tecellisi ve yeryüzündeki halifesidir. Madde âleminin efendisidir. Gönlü (*Beyt'ül mâmur*), ebedî, ezeli ve lâ-mekan olan Allah'ın sığabileceği tek yerdir. İnsan, maddî ve manevî bütünlüğü ile "*âlem-i sagır*"(küçük âlem)dir. Ona yakışan en güzel sıfatlar *erdemlilik/bilgeliktir*. İnsandan beklenen gönlünde yaşadığı ilâhi aşkın vuslatla sonuçlanması için sabrederek nefsiyle savaşması; nefsinin esiri olmaması; ruhundaki ilâhi güç ile kemâle ermesi; insan-ı kâmil olmasıdır. Peygamberler, nebiler, veliler ve müşidler insanın yolunu aydınlatacak kimselerdir.

İnsan bağlamlı semboller

Örnek kâmil insan Hz. Muhammed; gül, dürr-ı yetim(yetim inci); dürr-ı yektâ(eşsiz inci); mâh-ı tâbân (parlayan ay).

Gönül; câm(kadeh, şişe); câm-ı cihânnüma(âlemi gösteren kadeh); câm-ı

mey(içki kadehi); humhane(şarap deposu); hum-ı aşk(şarap küpü); çeşme ve gümüş levha(hakka eren kâmil insanın gönlü); züccâce; lâl; ayna; vâdi(nebi ve âlimlerin gönlü); meyhane(dost meclisi); katre(damla); kebab(gönlün pişmesi, gönül terbiyesi); Arş/semâ/gökyüzü/âsuman (insan-ı kâmilin gönlü); yangın yeri; virane.

Ruh ve Beden; kuş ve kafes; kırmızı gül(şevk sahibi ruh); bülbül(ruh için)

Îlâhi Aşk; ateş, Refref(vuslata kavuşturan); âb-ı haram; Kur'an-ı Kerim'de kıssaları bulunan nebi ve peygamberler; Ferhad, Mecnûn.

Îrâde-i cüzz; gûy (ancak bir etki ile hareket edebilecek top).

Nefs; *anâsır-ı erbaa*(ateş, hava, su, toprağın özelliklerine benzetilen nefsin dereceleri); *debûr*(samyeli), (azan, kuduran nefis); *cenk/savaş* (nefsle mücadele); *billûr* (nefsi yenmek); *yamalı hırka* (nefs hâkim olmak); *sabâ yeli* (ruhun nefse hâkimiyeti).

Mânevî haller; âb(su), fazilet; hâk(toprak) tevâzû; Ashâb-ı Kefh'in sadık köpeği Kıtımîr (sadakat).

İnsan-ı kâmil ve veliler; zıll(gölge); bahar mevsimi (ilim makamı, gönlün sırra açılması); nergis (ilmin sonundaki neşe ve ferahlık); hâtem(yüzük), (hakikate erme); hırka; arûs(gelin), (Allah'ın gizli tuttuğu veliler); şahbâz (şahin) (mürşitler); eşik(mahv işareti); na'leyn(nalınlar) (Terk işareti); sâki (mürşid-i kâmil); mengüş/küpe (Hakk'a kesin teslimiyet); şed/kemer kuşanmak (mânen olgunlaşmak); post; asa, hırka, tac, kemer (nübüvvet işareti).

*Tarikat-Edeb İlk örnekleri M.XI.-M.XIII. yüzyıllarda görülen tarikatler tasavvufun kurumlaşmasını ve İslâm dininin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Tarikatın aslı bilgi ve edeptir. Bilgi ve edebi, bir mürşide bağlanarak öğrenmek isteyen kişi (tâlib) tarikate kabul edildikten sonra (intisâb), sâlik adıyla anılır ve seyr-ü süluk ile eğitilir; riyazât ve zikir ile nefsinin arındırıp şekillendirir ve dervişliğe yükselir. Mânevî olgunluğa ve hakikate yaklaşmanın bir ifadesi olan bu yükseliş sırasıyla mürşid, şeyh, halife, pîr, veli makamlarıyla sürer. Tarikat, şeriatle öğrenilen teorik bilginin, pratik bilgiye dönüştürülmesi ve uygulanmasıdır. Şeriat ve tarikat aşamaları hakikat ve marifete açılan kapılardır. Bu dizge dört kapı kırk makam adıyla bilinir. Her kapıda yerine getirilmesi gereken hâller bulunur.

Tarikat-Edeb bağlamı semboller

Zühd ve Fakr; sof(zahid ve sufilerin giydiği basit yün aba); aba.

Tarikat âlâmetleri; âsâ(hikmet), pabuç (yola bağlılık), tâc(ruhânî saltanat ve mânevî devlet), kemer/tuğbend (Allah'a bağlanma), hırka (mâsivadan uzaklaşma), ibrik, tesbih, seccade (ibadet gerekliliği) keşkül (fakirlik), zembil (mânevî bilgiye sahip olma ve koruma), destâr, post (mürşidin mânevî makamı), teber/bâtın kılıç ve ok/tahta kılıç(velinin mânevî gücü).

İntisâb; intisâb (yeniden doğuş), el almak, el vermek, etek öpmek, ağıza tükürmek, cihâr-ı darb (saç, kirpik, sakal ve bıyığı traş etmek).

Seyr-ü Sülûk; yol (gerçeğe ulaşmak için tutulan yol); ocak (cahilin pişmesi/eğitilmesi), dağ.

Riyâzet ve riyâzet makamları; zer(altın), (riyazet); sim(gümüş), (bedeni ve nefsi arındırma); reyhan çiçeği (tasfiye, nurlanma); gül-zâr(ağlayan gül) (gönlün marifete açılması) ve yukarıda ele alınan nefisle ilgili diğer semboller.

Dört kapı kırk makam/şeriat-tarikat-marifet-hakikat; *ceviz(cevizin yeşil kabuğu, sert kabuğu, için, yağı); ağaç(ağacın gövdesi, dalı, yaprağı, meyvası); aile(baba, anne, oğul, torun); denizde inci aramak (deniz-şeriat, gemi-tarikat, inci-marifet); çember (çember-şeriat, nokta-insan, yarıçap-tarikat, odak-marifet); tûba ağacı(marifet).*

Törenler; *tarikate kabul, çile çıkarma, aşama atlama, ihyâ günleri(kandiller ve kadir gecesi); Ramazan ve Muharrem ayları, 10 Muharrem aşure günü, 21 Mart Nevruz, dinî bayramlar, pirin veya halifenin ölümü, ölüm yıldönümleri vb nedenlerle yapılan törenler ile zikir çevresinde gelişen davranış sembolleri; belirli duruşlar, hareketler, adımlar, selâmlar, fiziken varolmayan kapılar, eşikler, hatlar, makamlar gibi karakteristik semboller bu grupta ele alınabilir. Her an ve durumda yaratılan anmak, O'nun varlığını sürekli hafızada canlı tutmak, hikmeti içselleştirmek amacıyla yapılan zikir; çember, devir, halka, hû halkası vb. sözcüklerle ifade edilmiştir. Hareketin başladığı noktada tamamlanacağı, varlığın Allah'a döneceği kabulünün vurgulandığı zikirin daima daireyi hatırlatan sembollerle anıldığı görülmüştür.*

DEĞERLENDİRME

Sosyolojik anlamda sembol, birbirini tamamlayan üç bölümde ele alınabilir:

1-Dil, sözcükleri ve kuralları ile bir semboller sistemidir ve bu sistem dil ve kültür ailelerine göre farklılık gösterir.

2-Her kültür çevresinde tavır ve hareketler, jest ve mimikler, kişisel ve ortaklaşa kullanılan her tür eşya, giyim-kuşam-süslenme araçları vb. öğeler, o kültür çevresinin sembolleridir.

3-Dinî ayinler, kutlamalar, törenler ve bu faaliyetlerde gelenekle belirlenmiş eylem ve düşünceler.

"Toplumlarda gruplar ve tabakalar farklılaşıp değiştikçe aynı toplum içindeki semboller de farklılaşır ve çeşitli semboller yalnız sosyal duygular ve eylemleri ifadeye başlar" (Kardaş 1980: 420).

Bu noktada, sembolün sosyolojik anlamı ile White'ın "kültür, sembollere dayanan bir örgütlenmedir" tanımı tamamen örtüşmekte. Kültür, bir topluluğun maddi-manevi değerlerinin ve deneyimlerinin tamamıdır. Kültürün en belirgin özelliklerinden biri "toplumsallığıdır". Kültürün toplumsallığı "kültür sistemi ile gelen bilgilerin örgütlenmiş birliklerde, kümelerde ya da topluluklarda yaşayan insanlar tarafından yaratıldığı ve paylaşıldığı; bir grubun üyeleri tarafından paylaşılan alışkanlıkların, kabul edilen davranış, tutum ve değerlerin o grubun kültürü olduğu"(Güvenç 1985: 103)dur. Sosyal bir grubun ortaklaştığı veya paylaştığı alışkanlıklar ister aile, ister bir köy veya sınıf, ister bir oymak veya ulus düzeyinde

olsun bir kültür veya “alt kültür”dür.

Bu bağlamda, İslâm uygarlığında tasavvufun, İslâm dini temel ilkelerine dayanarak gelişen bir alt kültür; tarikatlerin/tasavvufi örgütlerin ise tasavvuf düşüncesinin sistemli bir öğretisi haline getirildiği ve aktarıldığı dinî nitelikli alt kültür alanı olarak tanımlamak mümkündür. Bütün kültürler ve alt kültürler, varlıklarını birbirine benzeyen çabalarla korumaya çalışırlar. “Bu benzerlikler arasında grup birliğini ve dayanışmasını sağlayan duygular ve hizmetler, sosyal denetim mekanizmaları, savunma tedbirleri vb. yer alır” (Güvenç 1985: 104). Tasavvuf örgütleri kurulmadan önce sûfîlerin âdet haline getirdikleri kendilerine mahsus kaideler, aralarında kullandıkları terimler, dersler, dua, ibadet ve ayinler, giyim-kuşam, yeme-içme alışkanlıkları, iletişim modelleri, topluluğa yeni üyelerin kabulü gibi konular, örgütlenme aşamasında sistemli bir yapıya kavuşturulmuştur. Tarikatler bünyesinde sûfî terminolojisi zenginleştirilmiş; âdâb ve erkân belirlenmiş; eğitim yöntemleri (metodoloji) geliştirilmiş; ulaşılan mânevî olgunluğu ve irfânî temsilen sembolik bir hiyerarşik düzen oluşturulmuş; aidiyet ve bağlılık duygusunu pekiştiren ritüellere/törenlere yer verilmiştir. Yani, tüm kurumları ve sembolleriyle birlikte “sûfî kültürü” tesis edilmiştir. Bu sistemli yapı bütün tarikatlerde ayrını farklarıyla birlikte kabul edilmiş ve varlığın sürdürülebilmesi için korunmuştur.

Sûfî sembollerini anlamak, hem İslâm dinini hem de sûfiliği anlamaktır; çünkü, temel düşüncesi, amacı, yöntemi, tüm kurumları ve tüm ayrıntılarıyla “sûfilik” İslam dininin vahdet ve varlık kabulünün sembolüdür. Tasavvuf, donuk, tarihin tozlu sayfaları arasında kaybolan, belirli bir grubun tekelinde olan, işlerliği ve işlevi bulunmayan bir düşünce değildir. Sûfîler yüzyıllar boyunca gerçeğe ulaşmak üzere katedilen “yolu” yaşamış, anlatmış, insanları eğitmiş ve topluma hizmet vermişlerdir. Derin ve geniş anlamlar içeren dünya görüşlerini özgün bir dil ile aktarmışlardır.

Dünyanın dört bir yanında yaşanan müslümanlıklar bünyesinde daima çeşitli tasavvufi akımların oluştuğu ve geliştiği bilinmektedir. Kültürel farklılık ve çeşitlilik içinde gelişen sûfilik, insanı mânen eğitmeyi merkezine alan bir düşünme ve yaşama şekli olması bakımından daima edinilmiş kültürel birikimle uyum sağlama yolunu kullanmıştır. Zühd dönemi ile başlayan, sûfî örgütleriyle gelişen ve yüzyıllar içinde çeşitli kültürel etkileşimle birlikte ilâhî bilgiye dayanan özünü koruyarak varlığını sürdüren sûfî kültürü, bu nedenle katmanlı ve karmaşık bir semboller sistemidir. Sûfî kültüründeki tüm semboller, kullanıldıkları dönem ve kültür çevreleri dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Sistemi, sınırlı bir çalışmada tüm öğeleriyle birlikte okumak ve anlamlandırmak imkânsızdır. Bu çalışmanın sınırları içinde sembollerin bir bölümü, sûfî düşüncesinin dayanak noktaları oldukları var sayılan Yaratıcı Kudret-Allah, Varlık ve Yaratılış, Dünya, İnsan, Tarikat-Edep başlıkları altında ele alınmıştır.

Çalışmanın “Yaratıcı Kudret-Allah” adlı bölümünde semboller, vahdet, vahdet ve kesret karşıtlığı, Allah’ın yaratma gücü, Allah’ın feyzi, ilâhî sırlar/ilâhî anlamlar, vuslat, irade-i küll alt başlıklarında değerlendirilmiştir. Sembollerin tek varlık ve tek yaratıcının sonsuz gücünü ve sırrını, canlı cansız tüm varlıklar ile yaratıcı arasındaki bağı ve farkı, varlığın özünün Allah olduğu ve tüm varlıkların Allah’ın varlığı ile

tamamlanabilecekleri düşüncelerini vurguladıkları görülmüştür.

“Varlık ve Yaratılış” adlı bölümde semboller, ruhânî âlem/yokluk âlemi, yaratılış, madde âlemi, tecelli ve Allah’a dönüş alt başlıklarında ele alınmıştır. Bu bölümdeki semboller, tüm varlıkların Allah’ın isteği ve gücü ile vücut buldukları, O’ndan geldikleri, O’nun görüntüsü oldukları, tekrar O’na dönecekleri, maddî varlığın yalancı ve geçici, mânevî varlığın gerçek ve kalıcı olduğunu ifade etmektedirler.

“Dünya” ile ilgili sembollerin insanoğlunu albenisiyle cezbeden, aldatan, gaflete düşüren, yolunu şaşırtan, varlığının özünü aramayı ihmâl ettiren, onu zor ve sıkıntılı durumlara sokan nesnelere seçildiği görülmektedir. Sembollerle dünyanın geçiciliği vurgulanmıştır.

“İnsan” bağlamı semboller, kâmil insan Hz. Muhammed, gönül, ruh ve beden, ilahî aşk, irade-i cüzz, nefis, mânevî haller, insan-ı kâmil ve veliler alt başlıklarında incelenmiştir. Sûfî düşüncesinde Allah’ın yeryüzündeki halifesi olarak kabul edilen insanoğlu, kendini eğitmeli, madde ve mânâ arasındaki dengeyi kurabilmelidir. Sûfilik, insanoğlunu aydınlatmayı amaçlayan yollardan biridir. Bu bölümdeki semboller insanoğluna esas görevini ve sorumluluklarını hatırlatır niteliktedir.

“Tarikat-Edeb” ile ilgili semboller, zühd ve fakr, tarikat âlâmetleri, intisâb, seyr-ü süluk, riyazet ve riyazet makamları, dört kapı kırk makam ve törenler alt başlıklarında örneklendirilmiştir. İslâm kültürünün, pek çok farklı sosyal, siyasal, kültürel kaynaktan beslenen parçaları olarak tarikatlerde sembollerin zenginliği ve çeşitliliği dikkat çekmektedir. Düşünce ve kabullerinden eğitim faaliyetlerine, giyim kuşama, tören ve zikir geleneklerine, edebî birikime kadar uzanan bir dizgede bu zenginlik ve çeşitlilik görülebilir. Eksik de olsa genel bir bakış açısıyla ele alınan semboller tarikat adâbı ve uygulamaları konusunda fikir veren örneklerdir.

“Tasavvuf, Sûfiler ve Semboller” başlıklı bölümün örneklerinden anlaşılacağı gibi, harfler; sayılar; renkler; karga, doğan, yılan gibi hayvanlar; gül, reyhan, nergis gibi çiçekler; altın, gümüş, lâl, zümrüt gibi değerli maden ve taşlar ile inci, cevher; daire, çember, kavis gibi geometrik öğeler; vadi, sahra gibi coğrafi öğeler; tac, hırka, asa, kemer, yüzük, çıra gibi muhtelif eşya; Anka/Simurg gibi olağanüstü varlıklar; yok olmak, el almak, el vermek,ermek gibi eylemler sembol olarak kullanılmıştır. Harfler, sayılar, renkler, doğal varlıklar, olağanüstü varlıklar, muhtelif eşya, şekilleri, değerleri, fizikî ve biyolojik özellikleri, kullanım alanları nisbetinde sembolleştirilmiştir. Bir takım çağrışımların dışında sembollerin nesnelereyle doğal bir ilişkileri bulunmamaktadır.

Birbirine bağlı nesnelere için sembol gruplarının kullanıldığı görülmektedir. Sembol grupları, dört kapı kırk makam, nefis dereceleri, tarikat ve nübüvvet âlâmetleri gibi çok öğeli nesnelere anlam bütünlüklerini bozmadan temsil ederler. Ateş, su, ayna, pazar yeri, ay gibi sembollerin farklı nesnelere için kullanıldığı belirlenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, sembol kullanımının kaynaklarına

değnilmiştir. Ancak, bu kaynaklardan geldikleri var sayılan sembollerin seçiminde kesin bir kural saptanamamıştır. Bununla birlikte sembol kullanımında süreklilik ve orijinallikten bahsedilebilir. Farklı dönemlere ait yazılı kaynaklarda bazı sembollerin veya sembol gruplarının daima aynı bağlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Nesnesi vahdet olan elif harfi, güneş, umman; nesnesi vahdet ve kesret karşıtlığı olan deniz ve dalga, pazar yeri, ayna; nesnesi ilâhi sırlar olan cevher, inci; nesnesi yaratılış olan kâf ve nûn harfleri; nesnesi madde âlemi olan gölge; nesnesi Allah'a dönüş olan kavis, yay; nesnesi tarikat âlâmetleri olan tâc, hırka, kemer, âsâ; nesnesi dört kapı kırk makan olan ağaç, deniz, ceviz; nesnesi gönül olan câm; nesnesi dünya olan yılan, cadı, köprü; nesnesi Hz. Muhammed olan gül; nesnesi nefis dereceleri olan anâsır-ı erbaa vb. kullanım sürekliliği olan sembollerdir. Nesnesi vahdet olan lâle; nesnesi vahdet ve kesret karşıtlığı olan kıvrım kıvrım saç; nesnesi Allah'ın feyzi olan öpücük; nesnesi ilâhi sırlar olan susam; nesnesi dört kapı kırk makam olan aile, çember; nesnesi insan-ı kâmil olan na'leyn, diğerlerine oranla daha az kullanılan ve sürekli tekrarlanmayan sembollerdir. Sembollerdeki sürekliliği, sembolün o nesneden başka bir nesne için kullanılmayacağı veya o nesne için en doğru sembolün o sembol olduğu kabulüyle açıklamak mümkündür. Bu durum uyumun gelenekle onaylandığını ve korunduğunu gösterir. Sembollerdeki orijinallik ise sembolü kullananın yaşadığı çevrenin kültürel özellikleri, kendi kültürel birikimi veya kişisel estetik anlayışı ve ifade gücü ile açıklanabilir.

Sembollerin İşlevleri: Mistik düşüncenin temelinde ilâhi bilgi ve gizli tutulması gereken sırların varlığı görülmektedir. Gizliliğin amacı hikmeti henüz kavrayamayacak, dogmacı, tutucu kişilerin tepkilerinden korunmak; bilgeliğe ulaşmamış, mânen olgunlaşmamış kişilere kimi gerçekleri örtülü vererek bilginin ağırlığı altında ezilmelerini engellemek; gerçeklere ait bilgilerin ehil olmayan ellere geçerek toplumsal baskı aracı olarak kullanılmasını engellemek ve bilgiyi kitle ile paylaşmak için sade ve basit kalıplara indirgeyerek iletişimi/eğitimi kolaylaştırmaktır. Her inanç sistemi kendi iletişim dilini/ kendini ifade ediş yolunu kurarken çeşitli görüntülerden/maddî sembollerden ve formellerden/sözlü sembollerden yararlanmıştır. Çalışmanın sonunda sûfi kültüründe kullanılan sembollerin işlevlerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

- *Sûfi kimliğinin ifadesi ve paylaşımı;
- *Ortak duygu, düşünce ve davranış oluşturma gereksinimi;
- *Ortak duygu, düşünce ve "hâl" in ifadesi;
- *Teorik ve pratik bilgi arasında bağ kurmak;
- *Maddeden mânâya, zâhirden bâtına, somutan soyuta, kutsal olmayandan kutsala geçiş sağlamak;
- *Sembol aracılığıyla nesnenin yüceltilmesi ve vurgulanması;
- *Müslümanlığın oluşumunda ve yaygınlaşmasında önemli etkileri olan mucizeleri açıklayan; ayrıcalıklı ve ideal insanlar olarak peygamberlerin hayatları ve kerametlerini anlatan; velilerin hâllerini bildiren anlatıları, kıssaları, menkıbeleri kodlayarak geçmişî canlı tutmak ve canlandırmak;

*Düşüncenin/bilginin hızla anlamlandırılmasını sağlamak;

*Belleği harekete geçiren çağrışımlarla bilginin unutulmasını engellemek;

*Özgün dil oluşturmak;

*Farklı sosyo-kültürel ortamlarda beliren sûfi akımlarının ortak esas ve amaçlarını vurgulamak; farklılıkları göstermek;

*Edebiyat ve sanat alanında hitabı ve anlatımı güçlendirmek, estetik etkiyi oluşturmak.

Sûfilik bir ruh hâlidir, bir duyustur ve ancak bu hâli yaşayan tarafından anlaşılacağı kabul edilmiştir. Sembol kullanımı evrenseldir. Düşüncüyü, sözü, davranışı, eşyayı “sembol” yapan özellik, kaynağını toplumun kültürel kabul ve değerlerinden alan ve sembole yüklenen “anlam”dır. Sûfiler, sembollerinde inançlarını, isteklerini, yaşamlarını yönlendiren değer yargılarını yansıtmışlardır. Sûfinin“âlemleri yaratan Allah’ı ebediyen gönülde yaşatmak ve ebediyen O’nun yanında yaşamak” isteği, oldukça sabır ve cesaret gerektiren bir yolda ağır adımlarla ilerlemek demektir. Semboller, sanki bu işe cesaret eden sûfiye menzili gösteren yön levhaları gibi. Her levha aynı noktayı gösteriyor; “sembol olarak kullanılmayan” tek varlığı, sûfiye göre, tek gerçeği.

Kaynaklar

- AKARPINAR, R. Bahar, (2002), “Kültürel Süreklilikte İnanç Önderliği ve Alanla İlgili Bilginin Aktarım Yolları”, *Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi(23-28 Ekim 2001, Ankara) Bildirileri*, Ankara: Tüksev Yayınları, 7-18.
- AKSU, Hüsamettin, (1998), “Hurûfîlik”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVIII: 408-412.
- ALTUNAY, Erhan, (1999), “Sayıların Sembolizmi”, www.hermetics.org/sayilar.html.
- ARBERRY, A.J., (1970), *Soufism, an Account of the Mystics of Islam*, New York: Harper and Row.
- ATASOY, Nurhan, (2000), *Derviş Çeyizi*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BOZHÜYÜK, M. Emin, (1998), “Hurûf”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVIII: 397-401.
- CIRLOT, J.E, (1971), *A Dictionary of Symbols*, London: Routledge&Kegan Paul.
- DEMİR, Ömer, M. Acer (1997), *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul: Vadi Yayınları.
- el-FARÛKÎ, İsmail Râci, L.L. el-Farûkî, (1999), *İslâm Kültür Atlası*, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- FISKE, John, (1996), *İletişim Çalışmalarına Giriş*, (Çeviren: Süleyman İrvan), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki, (1985), *100 Soruda Tasavvuf*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- ..... (1997), *Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatler*, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- GRAY, Martin, (1999), *A Dictionary of Literary Terms*, London: Longman York Press.
- GÜVENÇ, Bozkurt, (1985), *İnsan ve Kültür*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- KARA, Mustafa, (1985), *Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARDAŞ, R. (1980), “Sembolizm”, *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. XXVIII: 420-422.

- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, (1993), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KURNAZ, C., M. Tatçı, (2001), "Türk Tasavvuf Edebiyatında Sembolik Anlatım veya Kuş Dili", *Türk Yurdu*, XXI: 167.
- Kültür Sözlüğü*, (1983), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları.
- LAZAR, Judith, (2001), *İletişim Bilimi*, (Çeviren: Cengiz Anık), Ankara: Vadi Yayınları.
- LEVEND, Ağâh Sırrı, (1984), *Divan Edebiyatı-Kelimeler ve Remizler-Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- MASSIGNON, Louis, (1968), *Essaie Sur Les Origines de Lexique Technique de La Mystiques Musulman*, Paris.
- MUTLU, Erol, (1995), *İletişim Sözlüğü*, İstanbul: Ark Yayınları.
- ONAY, Ahmet Talât, (1992), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* (Hazırlayan: Cemal Kurnaz), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, (1992), *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.
- ....., (1993), *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları.
- SALT, Alpaslan, (2002), "Sembolizmin Ezoterizmdeki, Dinlerdeki ve Haberci Rüyalardaki Nedenleri", www.dharma.com.tr/dkm/article.html.
- SARIKAYA, M. Saffet, (2002), *XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnâmelere Göre Dinî İnanç Motifleri*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SCHİMMELE, Annemarie, (1997), *Sayıların Esrarı*, (Çeviren: Mehmed Temelli), İstanbul: Verka Yayınları.
- ....., (2001), *İslâmın Mistik Boyutları*, (Çeviren: E. Kocabıyık), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- SHAALAN, Muhammed, (2000), "Süfi Uygulamaları ve Bireyleşme Yolu Arasındaki Bazı Paralellikler", *Süfi Psikolojisi*, (Hazırlayan: K.Sayar), İstanbul: İnsan Yayınları, 145-172.
- TATÇI, Mustafa, (2000), "Tasavvuf ve Rumûz", *Yesevîlik Bilgisi*, (Hazırlayan: C. Kurnaz, M. Tatçı), Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 37-40.
- TRİMINGHOM, Spencer, (1971), *The Sufi Orders in Islam*, London.
- Türkçe Sözlük*, (1988), Ankara: Türk Dil Kurumu, II: 1278.
- ULUDAĞ, Süleyman, (1990), *Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- ....., (2002), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- UYSAL, Enver, (2000), "İhvân-ı Safâ", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII: 1-6.
- ÜNVER, Günay, (2000), *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- VARDAR, Berke (Ed.), (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: ABC Kitabevi.
- YILMAZ, Mehmet, (1992), *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler*, İstanbul: Enderun Yayınları.